

А. І. ЖУРАЎСКИ

БЕЛАРУСКАЕ МОВАЗНАЎСТВА Ў XVI—XVIII стст.

Палітычныя і культурныя працэсы, якія адбываюцца цяпер у Рэспубліцы Беларусь і атрымалі назву нацыянальнага Адраджэння, адным з праяўленняў маюць зварот беларускіх пісьменнікаў і навуковых супрацоўнікаў розных профіляў да асвятлення гістарычнага мінулага беларускага народа. І гэта зусім натуральна, бо многія старонкі беларускай гісторыі да апошняга часу або наогул заставаліся па-за ўвагай даследчыкаў, або асвятляліся аднабакова і тэндэнцыйна ў адпаведнасці з ідэалагічнай арыентацыяй аўтараў. Разам з тым некаторыя публікацыі апошняга часу па гістарычнай тэматыцы пацвярджаюць слушнасьць меркавання, што дзеячы Адраджэння маюць заўсёды ўзвышанае ўяўленне пра сваю мінуўшчыну¹. Таму аб'ектыўнае, непрадузятае асвятленне складанага комплексу праблем мінулай гісторыі патрабуе папярэдняй дэталёвай распрацоўкі асобных бакоў палітычнага, эканамічнага і культурнага жыцця беларускага народа ў розныя гістарычныя эпохі.

Да ліку праблем першаступеннага значэння адносіцца вывучэнне стану мовазнаўчай навукі мінулых эпох, паколькі мова ўяўляе сабой важнейшую прыкмету любога этнасу на ўсіх этапах яго гістарычнага развіцця. Гісторыя Беларусі эпохі беларускай народнасці характарызуецца вельмі складаным і своеасаблівым моўным ландшафтам, абумоўленым асаблівасцямі палітычнага і культурнага жыцця беларускага народа ў час знаходжання яго ў складзе Вялікага княства Літоўскага і Рэчы Паспалітай. Беларуска-царкоўнаславянскае двухмоўе ранняга этапу беларускай народнасці ў палітычных абставінах пазнейшага часу дапоўнілася польскай і лацінскай мовамі. У адпаведнасці з духоўнымі інтарэсамі і культурна-ідэалагічнай арыентацыяй асноўных сацыяльных слаёў насельніцтва на Беларусі ўжываліся беларуская, царкоўнаславянская, польская і лацінская мовы. Таму для адукаваных тагачасных дзеячаў актуальнымі сталі пытанні моўна-сацыялагічнага парадку – вызначэнне найбольш рацыянальных сфер выкарыстання кожнай з пералічаных моў². У вырашэнні гэтага пытання важнейшая роля належала не столькі спецыялістам-мовазнаўцам, колькі дзяржаўным і рэлігійным дзеячам, грамадскі і маральны прэстыж якіх у першую чаргу і вызначаў тагачасную моўную сітуацыю.

Але паралельна з гэтым спецыфічныя культурна-ідэалагічныя абставіны стварылі спрыяльную глебу і для актыўнага ўмяшання ў мовазнаўчыя праблемы вучоных-моваведаў. У эпоху абстраэння барацьбы паміж праваслаўем і каталіцызмам царкоўнаславянская мова для прыхільнікаў праваслаўя стала магутнай зброяй змагання з рэлігійнымі апанентамі, якія абапіраліся на адукаванасць лаціна-польскай школы. Аднак пасляховае выкарыстанне царкоўнаславянскай мовы стрымлівалася яе поўнай граматычнай нераспрацаванасцю. На такое становішча гэтай мовы ўказваў езуцік прапаведнік П. Скарга ў сваім творы «Аб адзінстве божага касцёла пад адным пастырам», выдадзеным на польскай мове ў 1577 г. Ён сцвярджаў, што на царкоўнаславянскай мове

вучоным быць ніхто не можа, бо яе цяпер ніхто дасканала не разумее, таму што няма на свеце народа, які на гэтай мове гаварыў бы так, як пішуць у кнігах. Па гэтай мове не існуе ні правіл, ні граматык, ні слоўнікаў, і праваслаўныя свяшчэннікі, калі хочуць што-небудзь зразумець па-славянску, звяртаюцца да польскай мовы за тлумачэннямі³.

Заняпад царкоўнаславянскай мовы прызнавалі і самі беларускія рэлігійна-асветныя дзеячы таго часу. Ужо В. Цяпінскі, які каля 1580 г. пераклаў на беларускую мову Евангелле, у прадмове да свайго перакладу з горыччу скардзіўся на адступніцтва ад царкоўнаславянскай мовы не толькі свецкіх людзей, але і саміх царкоўных служыцеляў, якія «намней яго не вмеют, намней яго вырозуменя не знают, ани се в нем цвичат, але и ани школы ку науце его нигде не мают, зачим в польские або в иные писма за такою неволею немало и у себе и дети не без встыду своего, бы се одно почули, немалого заправають»⁴.

Гэты крызіс царкоўнаславянскай мовы і з'явіўся галоўнай прычынай і стымулам, які пабудзіў Л. Зізанія, М. Смярыцкага і іншых дзеячаў прыняцця за нармалізацыю царкоўнаславянскай мовы ў плане лінгвістычным, з аднаго боку, абарону і пашырэнне яе функцый у плане грамадска-палітычным, – з другога. На Беларусі першым водгукам на такія патрабаванні часу была публікацыя старажытнага граматычнага даведніка «О осмих частех слова», складзенага, як мяркуюць, у Сербіі ў пачатку або ў першай палавіне XIV ст. Гэта праца была выдадзена ў 1586 г. віленскай друкарняй братаў Мамонічаў пад назвай «Граматыка словенска языка». Яна выдавалася, як адзначаецца ў пасляслоўі, «за прозбою жителей столицы Великаго князства Литовскаго града Вилни». Граматыка з'явілася важным крокам на шляху развіцця вучэбнай літаратуры. У ёй разгледжаны асноўныя восем часцін мовы, больш за ўсё ўвагі ўдзелена характарыстыцы назоўніка і дзеяслова.

Для лінгвістычнай навукі Беларусі асабліва знамянальным аказаўся 1596 г., калі ў Вільню перабраўся Лаўрэнціў Зізаній, які дагэтуль быў выкладчыкам у Брэсцкай брацкай школе. З імем Зізанія звязана з'яўленне дзвюх граматычных прац у тым жа 1596 г. – «Азбуки» і «Граматыкі». Азбука Зізанія пад назвай «Наука ку читаню и розуменью писма словенского» складаецца з алфавіта, двухлітарных і трохлітарных складоў, малітваў для чытання, іх тлумачэння і спавядання веры двух усяленскіх сабораў. У ёй змешчаны ў выглядзе пытанняў і адказаў маленькі катэхізіс «Изложение о православной вере», складзены братам Лаўрэнціям Стэфанам Зізаніем. Асноўны ж памер у гэтай публікацыі займае «Лексіс»⁵.

Новы этап у гісторыі беларускага мовазнаўства стварыла «Граматыка словенска» Л. Зізанія. Гэта была, па сутнасці, першая навуковая спроба асэнсаваць і паслядоўна выкласці і нармалізаваць граматычную сістэму царкоўнаславянскай мовы. Тэарэтычная частка граматыкі і яе структура ўзяты з грэчаскіх і лацінскіх граматык, якія ў сваю чаргу грунтаваліся на антычных граматычных традыцыях. У граматыцы Зізаній бачыў «наставницу добру словенскому языку», якая «научает добре писати и добре читати, досконалымъ и певнымъ быти, а ни в чомъ не партати». Асноўным аб'ектам апісання тут з'яўляецца царкоўнаславянская мова, але для лепшага ўспрымання выкладу ў якасці паясняльнага выкарыстоўваецца і матэрыял беларускай і ўкраінскай моў. У адпаведнасці з тагачаснай традыцыяй Зізаній выдзяляе чатыры часткі граматыкі: арфаграфію, прасодыю, этымалогію і сінтаксіс. Асноўны аб'ём граматыкі займае раздзел аб этымалогіі, што адпавядае сучаснай марфалогіі. Тут найбольшая ўвага ўдзелена назоўніку і дзеяслову. «Граматыка» Зізанія для свайго часу з'явілася першай значнай спробай распрацоўкі фанетычнай і граматычнай сістэмы царкоўнаславянскай мовы беларуска-ўкраінскай рэдакцыі. Яна падрыхтавала глебу для далейшага развіцця граматычнай думкі ва ўсходніх славян⁶.

Вяршыняй мовазнаўчай навукі на Беларусі пачатку XVII ст. з'явілася «Граматыка славенския правильное синтагма» Мялецкі Смярыцкага, выдадзена ў 1619 г. у Еўі каля Вільні. М. Смярыцкі, украінец па паходжанню, большую частку свайго свядомага жыцця правёў на Беларусі, яго праца з'явілася водгукам на запатрабаванні беларускага культурнага асяроддзя, што і дае падставу лічыць яго граматыку здабыткам

беларускага мовазнаўства. У сваёй граматыцы Сматрыцкі, як і Зізаній, асвятляе чатыры асноўныя раздзелы: арфаграфію, этымалогію, сінтаксіс і прасодыю. Тут выкладзена тая форма царкоўнаславянскай мовы, якая ў той час ужывалася на Беларусі і ў Украіне і падверглася пэўнаму ўздзеянню з боку мясцовых народных моў. Граматыка адыграла важную ролю ў далейшым развіцці мовазнаўчай навукі як ва ўсходніх славян, так і ў іншых славянскіх краінах. Яна была двойчы перавыдадзена ў Маскве – у 1648 і 1721 гг. У XVIII ст. гэта граматыка стала вядомай у Малдавіі і адтуль яе ўплыў распаўсюдзіўся сярод праваслаўных славян Балгарыі і Сербіі. У кожнае з пазнейшых выданняў уносіліся пэўныя змены і ўдакладненні, якія падрабязна разгледжаны ў спецыяльным даследаванні⁷. Па граматыцы Сматрыцкага былі складзены разнастайныя рукапісныя і друкаваныя дапаможнікі ў XVIII і нават у пачатку XIX ст. Многія граматычныя тэрміны, упершыню ўведзеныя Сматрыцкім, захоўваюцца і ў сучаснай рускай граматычнай тэрміналогіі.

У мовазнаўчай спадчыне Беларусі асобае месца займае «Граматыка словенская» Івана Ужэвіча, вядомая ў наш час у дзвюх рукапісных рэдакцыях 1643 і 1645 гг. Першая з іх захоўваецца ў Нацыянальнай бібліятэцы ў Парыжы, другая – у бібліятэцы г. Араса на поўначы Францыі. Аднак шырокаму колу даследчыкаў гэта граматыка стала вядомай толькі ў апошні час дзякуючы перавыданню яе ўкраінскімі моваведамі. Абодва спісы на лацінскай мове, з чаго вынікае, што сваю працу Ужэвіч прызначаў для заходнесэрапейскіх вучоных. Ілюстрацыйны матэрыял у ёй запісаны кірыліцай і ў большасці адлюстроўвае сістэму беларуска-украінскай пісьмовай мовы XVII ст. Разам з тым аўтар зрэдку выкарыстоўвае матэрыял і іншых славянскіх моў – царкоўнаславянскай, польскай, чэшскай і харвацкай. У гэтым можна бачыць зародак параўнальнай граматыкі славянскіх моў. Выклад граматычнага матэрыялу праведзены ў плане супастаўлення з лацінскай мовай, прычым аўтар канцэнтруе ўвагу як на супадзеннях, так і на адрозненнях. Класіфікацыя часцін мовы грунтуецца на граматыцы М. Сматрыцкага. У ёй падрабязна разгледжаны асноўныя і варыянтныя формы назоўнікаў, прыметнікаў, займеннікаў, лічэбнікаў і дзеясловаў. У раздзеле пра сінтаксіс граматыст разглядае пераважна такія з’явы, якія ў славянскіх мовах адрозніваюцца ад лацінскіх. Ужэвіч не ставіў перад сабой нармалізатарскія мэты, і таму ў яго граматыцы знайшлі адлюстраванне многія дыялектныя беларуска-украінскія рысы, а таксама шматлікія паланізмы ў галіне фанетыкі, граматыкі і лексікі.

Пасля выдання ў 1970 г. граматыкі Ужэвіча ўкраінскімі моваведамі ва ўкраінскіх навуковых выданнях з’явілася серыя артыкулаў, у якіх адзінадушна падкрэсліваецца, што праца Ужэвіча – гэта граматыка ўкраінскай мовы. На жаль, у беларускім мовазнаўстве граматыка Ужэвіча аказалася амаль незаўважанай. Аднак 20 гадоў назад англійскі беларусіст Дж. Дзінглі ў спецыяльным артыкуле пераканаўча паказаў перавагу ў гэтай граматыцы беларускіх моўных рыс. Даследчык зрабіў вывад, што адлюстраваная ў ёй мова з’яўляецца літаратурна-пісьмовай мовай Вялікага княства Літоўскага, і яе трэба прызнаць часткай лінгвістычнай спадчыны Беларусі. Дж. Дзінглі ўстанавіў таксама, што сам Ужэвіч паходзіў аднекуль з паўднёва-заходняй часткі Беларусі⁸.

З’яўленне граматычных распрацовак па царкоўнаславянскай мове суправаджалася і лексікаграфічнай апрацоўкай слоўнікавага саставу гэтай мовы. Першай найбольш значнай працай у гэтым напрамку быў «Лексіс» Л. Зізанія, выдадзены ў складзе «Азбукі» 1596 г. Слоўнік змяшчае звыш 1000 царкоўнаславянскіх слоў, значэнне якіх раскрываецца амаль дзвюма тысячамі лексічных адзінак тагачаснай беларуска-украінскай мовы. У слоўніку шырока выкарыстоўваецца прыём раскрыцця семантыкі царкоўнаславянскіх слоў сінанімічнымі радамі беларускіх эквівалентаў, а таксама і энцыклапедычны прынцып тлумачэння слоў. У слоўніку Зізанія былі распрацаваны і выкарыстаны асноўныя лексікаграфічныя прыёмы, якія атрымалі далейшае развіццё ў пазнейшых перакладных двухмоўных усходнеславянскіх слоўніках⁹.

Праца Л. Зізанія паслужыла ўзорам і асновай для стварэння «Лексікона славенароскага» П. Бярынды, выдадзенага ў Кіеве ў 1627 г. Слоўнік Бярынды з’яўляецца здабыткам украінскай лексікаграфіі, і ён пад-

рабязна апісаны ва ўкраінскай навуковай літаратуры. Але для гісторыі слоўнікавай справы на Беларусі мае значэнне факт, што ён быў перавыдадзены ў 1653 г. беларускай друкарняй Куцеінскага манастыра (каля Оршы). Таму ўяўляецца мэтазгодным прасачыць, чым адрозніваецца куцеінскае выданне ад кіеўскага. У беларускім выданні адсутнічае прадмова П. Бярынды, але тут змешчана ўласная прадмова мясцовага ігумена Іаіля Труцэвіча, у якой ён выразна вызначыў мэту і характар выдання. Галоўнае ж адрозненне куцеінскага выдання ад папярэдняга кіеўскага заключаецца ў адносінах да іншамоўных адпаведнікаў, якія змешчаны ў перакладной, тлумачальнай частцы першага выдання. У кіеўскім выданні ў тлумачальнай частцы змешчана значная колькасць грэчаскіх і лацінскіх адпаведнікаў у іх арыгінальнай графічнай абалонцы. У куцеінскім выданні ўсе грэчаскія адпаведнікі апушчаны. Лацінскія ж словы поўнасьцю захаваны, але яны транслітараваны кірыліцкімі літарамі. Праведзеныя ў гэтым выданні графічныя спрашчэнні выкліканы былі, відаць, адсутнасцю ў друкарні грэчаскага і лацінскага шрыфтоў¹⁰.

Новым напрамкам у лексікаграфічнай дзейнасці гэтага часу з'явілася падрыхтоўка слоўнікаў беларускай і царкоўнаславянскай моў, розных на выкарыстанне асобамі рымска-каталіцкага і уніяцкага веравызнання, якія добра ведалі польскую і лацінскую мовы, але слаба былі знаёмы з беларускай і царкоўнаславянскай мовамі. У гэтых адносінах пэўную цікавасць выклікае трохмоўны беларуска-лацінска-польскі слоўнік, два тоесныя рукапісныя экзэмпляры якога захоўваюцца ў Дзяржаўным гістарычным музеі ў Маскве (у зборы Е. В. Барсава). Паведамленне аб гэтым слоўніку ўпершыню зрабіў М. Н. Спяранскі і даў кароткае апісанне яго¹¹. Даследчык прыйшоў да вываду, што гэты слоўнік паслужыў адной з асноўных крыніц славяна-грэка-лацінскага «Лексікона» Ф. Палікарпава 1704 г. У гэтым слоўніку звяртае на сябе ўвагу перш за ўсё рэестр – склад загаловачых слоў. У яго ўвайшла большая частка вакабул «Лексікона» П. Бярынды, але тут ёсць і многа новага матэрыялу. Напрыклад, у асноўнай частцы слоўніка Бярынды пад літарай «К» змешчана 164 словы, тады як у барсаўскім іх каля 500, прычым толькі каля 120 слоў супадаюць з бярындаўскімі. З другога боку, у слоўніку прыведзена вялікая колькасць лексічных адзінак, якія наогул не адзначаюцца ў старабеларускай пісьменнасці.

Прыкметнай з'явай у гісторыі беларускай лексікаграфіі пазнейшага часу аказаўся царкоўнаславянска-польскі слоўнік, выдадзены друкарняй уніяцкага Супрасльскага манастыра ў 1722 г. пад назвай «Лексіконъ, сиречь словесникъ славенский». У невяліччай прадмове выдаўцы выражаюць нараканне на заняпад царкоўнаславянскай мовы: «яко сотный іерей едва славенский разумеетъ языкъ, не ведая что чтеть въ божественной службе». Гэтаму лексікону прысвечана некалькі публікацый, з ліку якіх варта адзначыць нядаўна апублікаваны невялічкі, але змястоўны артыкул Ю. А. Лабынцава. Даследчык асвятліў знешнюю гісторыю слоўніка, значэнне яго ў славянскай лексікаграфіі, прычыны яго з'яўлення ў свет, прывёў звесткі аб тыражы і пазнейшых перавыданнях¹². У аснову рэестра гэтага слоўніка пакладзены «Лексікон» П. Бярынды. У ім змешчана звыш 3700 царкоўнаславянскіх слоў, многія з якіх у адрозненне ад слоўніка Бярынды падаюцца ў навейшай арфаграфіі згодна з жывым вымаўленнем. Асабліва многа адрозненняў назіраецца ў абзначэнні націскаў. У перакладной польскай частцы слоўніка выкарыстана звыш 6 тысяч самастойных слоў, асноўная частка якіх з'яўляецца дакладнымі польскімі адпаведнікамі загаловачых царкоўнаславянскіх вакабул. На апошняй старонцы супрасльскага слоўніка змешчаны невялічкі спіс друкарскіх памылак. Некаторыя з іх яўна выдаюць беларускае паходжанне аўтараў гэтай працы.

Супрасльскі лексікон 1722 г. з'яўляецца вынікам сур'ёзнай філалагічнай работы невядомых нам складальнікаў, працай, якая патрабавала вялікай прафесійнай падрыхтоўкі, сіл і ведаў. Аж да пачатку XIX ст. гэты слоўнік быў добра вядомы ў беларускім і ўкраінскім асяроддзі. Асобае значэнне слоўніка пацвярджаецца фактам трох пазнейшых яго перавыданняў у Пачаеве ў 1751, 1756 і 1804 гг.

Разгледжаны матэрыял паказвае, што здабыткі тагачаснай мовазнаўчай навукі ў выглядзе граматык і слоўнікаў адпавядалі перш за ўсё

практычным патрэбнасцям беларускай моўнай сітуацыі XVI—XVIII стст. Для рэлігійна-культурнага жыцця той эпохі найбольш актуальным было падняцц грамадскі прэстыж царкоўнаславянскай мовы як культавай мовы праваслаўнага і уніяцкага набажэнства. Гэтымі абставінамі і было выклікана стварэнне неабходных граматычных і лексікаграфічных даведнікаў.

¹ Гл.: Д в а р ч а н і н І. С. Францішак Скарына як культурны дзеяч і гуманіст на беларускай ніве//Пер. з чэшск. М., 1991. С. 176.

² Гл.: Русская историческая библиотека. Спб., 1882. Т. VII. С. 486.

³ Там жа.

⁴ Из истории философской и общественно-политической мысли Белоруссии. Мн., 1962. С. 88.

⁵ Гл.: Б о т в и н н и к М. Откуда есть пошел букварь. Мн., 1983. С. 45 і далей.

⁶ Гл.: Н і м ч у к В. В. Мовознавство на Україні в XIV—XVII вв. Київ, 1965. С. 68 і далей.

⁷ Гл.: Horbatsch Olexa. Die vier Ausgaben der Kirchenslavischen Grammatik von M. Smotryckij. Wiesbaden, 1964.

⁸ Гл.: Dingley J. The Two Versions of the *Gramatyka Slovenskaja* of Ivan Uževič//The Journal of Byelorussian Studies. London, 1972. V. 2. № 4. Year VIII. P. 369 і далей.

⁹ Гл.: Суднік М. Р. Гісторыя ўзнікнення і этапы развіцця беларускай лексікаграфіі старажытнай пары//Працы Ін-та мовазнаўства АН БССР. Вып. 4. М., 1957.

¹⁰ Гл.: Ж у р а у с к і А. І. Беларуская лексікаграфія XVII—XVIII стст.//Prekursory słwianskiego językoznawstwa porównawczego (do końca XVIII w.). Wrocław, 1987. S. 253 і далей.

¹¹ Гл.: С п е р а н с к и й М. Н. Из истории русско-славянских литературных связей. М., 1960. С. 198 і далей.

¹² Гл.: Л а б ы н ц е в Ю. А. Первый славяно-польский печатный «Лексикон» 1722 и его переиздания//Русско-польские связи в области книжного дела. М., 1980. С. 35 і далей.

М. Р. ПРЫГОДЗІЧ

СКЛАДАНЫЯ СЛОВЫ, УТВОРАНЫЯ Ё ВЫНІКУ АБ'ЯДНАННЯ АСНОВЫ НАЗОЎНІКА З АДЗЕЯСЛОЎНЫМІ АСНОВАМІ, У ГІСТОРЫІ БЕЛАРУСКАЙ МОВЫ

Складаныя словы тыпу «аснова назоўніка + аддзеяслоўная аснова...» вядомы яшчэ з эпохі агульнаславянскага адзінства¹. Старадаўнія листопадъ, медведь, почлегъ, земледържьць, спожатъ і да т. п. не толькі былі звычайнымі ў старажытнай усходнеславянскай пісьменнасці, але і з'явіліся ў далейшым пэўным узорам для ўтварэння новых лексічных адзінак². У помніках старабеларускай пісьменнасці такія складанні ўтвараюць адну з найбольш шматлікіх груп. Неабходна адзначыць, што большасць аб'ядноўваемых асноў мелі строга дэтэрмінаваную «выбарнасць», гэта значыць яны маглі спалучацца толькі з пэўным (часта вельмі вузкім) колам асноў. Выкарыстанне гэтых асноў нярэдка абмяжоўваецца трыма-чатырма і менш словамі.

Найбольш шматлікую падгрупу слоў тыпу «аснова назоўніка + аддзеяслоўная аснова...» утвараюць кампазіты з першым кампанентам бог-. Прычым аддзеяслоўная аснова як другі кампанент у некаторых словах гэтай падгрупы вычляняецца не заўсёды дастаткова выразна, у многіх выпадках яна паўстае моцна трансфармаванай (напр.: богобязнённы, богобойны, боголюбивый, богобоанье). Складаныя словы з першым кампанентам бог- асабліва часта сустракаюцца ў творах рэлігійнага зместу, а пад уплывам апошніх – выкарыстоўваюцца і ва ўсіх іншых жанрах старабеларускай пісьменнасці. У гэтым сэнсе кампазіты з першым кампанентам бог- у пэўнай ступені з'яўляюцца міжстылявымі, нейтральнымі па свайму ўжыванню: боголюбець, богомольный, богомольца, богоносець, богонареченый, богосажены, боговенчаны, боготизбранный, боготизлюбивый, боголюбивый, богоносный, боготспасаемый і інш.

Сярод складанняў, утвораных у выніку аб'яднання асновы назоўніка і аддзеяслоўнай асновы, найбольшую ўдзельную вагу займаюць назоўнікі і прыметнікі, адзінкавымі прыкладамі прадстаўлены прыслоўі і дзеясловы. Параўн.: боготбойне, боготлепно, боготсловити і інш. У помніках